

Поняття «масова свідомість»: принципи формування і демасифікації

У статті вивчаються теоретичні уявлення про масову свідомість у контексті масової комунікації та медіакомунікацій з урахуванням тенденцій демасифікації спілкування. Іншим аспектом є дослідження масової свідомості як категорії формування громадської думки.

Ключові слова: масова свідомість, громадська думка, масова комунікація.

Сучасні тенденції розвитку масової комунікації дедалі частіше пов'язують зі зворотними складниками – демасифікацією, персоналізацією, консюмеризацією професійного спілкування. Не менше уваги приділяється з'ясуванню трансформації вектора індивідуалізації виробництва масового інформаційного продукту, коли будь-який користувач може виступити у ролі напівпрофесійного мовця. Проте, незважаючи на належність до професійної чи непрофесійної журналістської спільноти, більшість комунікантів мають за мету донести інформацію максимально широкій аудиторії. У такому контексті формулюються нові наукові проблеми, пов'язані з адаптацією традиційних наукових уявлень про масову свідомість як категорію масової комунікації до умов персоналізованого інтерактивного комунікаційного середовища.

Мета статті – з'ясувати теоретичні уявлення про масову свідомість у контексті масової й медіакомунікацій з урахуванням тенденцій демасифікації спілкування.

Масова свідомість як філософське явище має достатньо високий рівень вивчення як у закордонній, та і в українській науці. Серед основних праць звернемо увагу на напрацювання О. Гулевича, Б. Грушина й ін. Серед популярних напрямів досліджень виділяється політична нішевість (напр., О. Левченко). Сучасний дослідник С. Кара-Мурза [1] наводить механізми маніпулювання масовою свідомістю та громадською думкою з погляду технологій господарювання. Подібну позицію займає й Г. Почепцов [2].

Цікавими з погляду комунікативістики є праці В. Різуна «Маси» та В. Іванова «Масова комунікація».

Поняття «громадська думка» має багато спільного з поняттям «масова свідомість». Доволі часто при впливі на них використовують подібні або й однорідні методи. Тому ми розгля-

немо, що таке масова свідомість у процесі формування громадської думки.

Відповідно до класичних уявлень масова свідомість – це рівень суспільної свідомості, суб'єктами якого виступають великі людські спільноти, що становлять більшість населення (маси) [3, с. 352]. А під масами можна розуміти спільність людей, яка змінюється на різних етапах історичного розвитку. Тяжіння до об'єднання в маси спостерігалось у всіх історичних періодах. Це зумовлювалося прагненням до виживання, бажаннями самоствердитися і самореалізуватися, часто – доказати свою потрібність соціуму. Тенденції від індивідуального до масового категорією соціологічних теорій, для яких маси відображають зміни соціальної структури суспільства.

Крім того, масова свідомість – це процес комунікативної взаємодії індивідуальних свідомостей, який спирається на ціннісну, нормативну структуру цієї комунікації, певну категоріальну мережу соціального мислення мас [4, с. 125].

Активна увага вивченню мас і масової свідомості приділяється у психологічних науках, для яких важливо зрозуміти, чому індивід прагне до кооперації з іншими людьми, які зовнішні та внутрішні чинники впливають на організацію мас, яким чином відбувається формування масової свідомості й як нею можна управляти. Одночасно теоретики зазначають, що «потреби (ситуаційні та внутрішні), що привели індивідів у масу, раніше чи пізніше реалізуються, натомість стає менш енергійним – це призводить до поступового розпаду маси. Почуття єдності між окремими людьми, яке здавалося незмінним, зникає, кожен згадує про власні справи та проблеми» [5, с. 136]. Інакше кажучи, масифікація на котромусь із етапів свого розвитку починає демасифіковуватися через індивідуалізацію і персоналізацію.

Тенденція демасифікації закладена, зокрема, й у масовій свідомості, оскільки «індивідуальна поведінка людини детермінована позиціями певних соціальних груп, масовою свідомістю та культурою. Плюралістична система ЗМК лише варіює цю детермінованість, а не відміняє її» [6, с. 21]. Тобто, масова свідомість, з одного боку, є інтегруючим виявом взаємодії індивідуального, групового рівнів суспільної свідомості. З другого – виступає елементом демасифікації свідомості через індивідуалізацію.

Журналістам, що спілкуються з читацькою аудиторією, завжди доволі складно. Ніколи не відомо, як буде сприйняте сказане. Відсутність безпосередньої діалогічної комунікації обмежує автора, а об'єктом впливу виступає «свідомість людей, розділених часом та простором» [7, с. 29].

Вивчення свідомості на рівні великих груп – це не лише теоретична проблема, вона пов'язана передусім з конкретикою емпіричних досліджень. Адже від того, як ми розуміємо предмет дослідження, залежать і ті методи, які слід буде застосовувати для його вивчення, а також аспекти, що братимуться до уваги при формулюванні проблеми.

Нині можна говорити про три основні підходи і, відповідно, про три розуміння того, що таке свідомість на рівні великих груп: суспільна свідомість, масова свідомість і соціальні уявлення.

В основі концепції суспільної свідомості лежить твердження про те, що свідомість залежить від матеріальних умов життя і є відображенням цих умов. Ми погоджуємося з твердженням І. Кона [8, с. 130–131] про те, що життєва позиція невіддільна від світогляду особистості, який становить не тільки логічну систему знань, а й систему переконань, що виражає ставлення людини до світу, її головні ціннісні орієнтації, і є складовою частиною як громадської думки, так і масової свідомості.

О. Гулевич виокремлює низку важливих чинників, які стосуються концепцій і методів вивчення свідомості на рівні певних груп населення [9]:

1. Суспільна свідомість є похідною від глобальних особливостей соціальної системи, у першу чергу – від економічної бази суспільства. Тому вона змінюється повільно. В її полі зору є всі проблеми, що виникають у житті людей, а не актуальні лише у певний період.

2. Суспільна свідомість дискретна, що виявляється у виокремленні правової, етичної, політичної та інших форм. Дискретність суспільної свідомості виявилася й у поділі її на види та елементи.

3. Суспільна свідомість існує на трьох рівнях: індивідуальному, груповому (малі групи) і суспільному (великі групи). При цьому кожний наступний рівень є якісно новим утворенням стосовно попереднього. Хоча словосполучення «індивідуальний рівень суспільної свідомості» може здатися доволі дивним, у рамках цієї концепції його використання цілком зрозуміле: індивідуальна свідомість так само є похідною від зовнішніх умов існування людини, як і суспільна, та й виникає вона не сама собою, а в спільноті. Що ж до рівня великих груп, то в них вона утримується насамперед через об'єднання, що існують тривалий час.

4. Суспільна свідомість є самодостатньою, існує поза зв'язком із поведінкою. Пізніше низка психологів і соціологів зацікавилися проблемою співвідношення суспільної свідомості з поведінкою.

Основне твердження, що лежить в основі концепції масової свідомості, у принципі не суперечить тому, на чому базується теорія суспільної свідомості: масова свідомість так само, як і суспільна, є результатом відображення того, що існує навколо людей. Однак до ряду чинників, що зміцнюють масову свідомість, зараховують як економічні і соціальні, яким надавали перевагу теоретики «суспільної свідомості», так і духовні, наприклад, ступінь розбіжності між реальністю й очікуваннями людей або поведінкою еліти спільноти.

Водночас масова свідомість має відрізнятись від суспільної:

➤ Оскільки масова свідомість є похідною не лише від глобальних, важко змінюваних особливостей економічної і соціальної систем, а й від більш рухливих чинників, вона є доволі динамічною і мінливою, хоч якоюсь мірою це залежить і від минулого.

➤ У концепції масової свідомості знання не поділяються на форми і види: науково обґрунтоване і стихійне, правове і моральне переплетені між собою. В основі цього лежить переконання в тому, що свідомість цілісна, всі її сторони перебувають у складному зв'язку, тому їх не можна відокремлювати одна від одної.

➤ Масова свідомість існує на рівні великих груп. Причому до уваги тут беруться частіше групи, що виникають стихійно, існують короткочасно: юрба, соціальні рухи.

➤ Масова свідомість доволі суперечлива.

➤ Під масовою свідомістю розуміють свідомість, що реально функціонує і впливає на поведінку.

Розкриття поняття «масова свідомість» не можливе без розуміння таких понять: стан ма-

сової свідомості, суспільний настрій і суспільна думка.

Під станом масової свідомості розуміють, з одного боку, одномоментний зріз поточної і масової свідомості, що змінюється, а з другого – спосіб організації його змісту. У рамках вивчення станів свідомості відбувається розгляд змінених станів масової свідомості. Суть підходу полягає в перенесенні на зміни суспільства процедур опису і корекції, властивих теоріям змінених станів свідомості.

Близьким до цього є поняття масового настрою. Під настроєм розуміють визначений психічний стан, що інтегрує вплив об'єктивних подій на суб'єктивне їх переживання. Тобто настрої – це сигнальна реакція, що виникає при розбіжності потреб людей із можливостями їх задоволення. Масовий настрій – це стан масової свідомості, що, як наслідок, має майже всі її особливості: цілісність, мінливість, існування на рівні великих груп людей і пов'язаність з поведінкою. Масовий настрій – це не просто стан масової свідомості, одномоментний зріз, а феномен, який починається з почуття загального невдоволення, поступово перетворюється на щось більш усвідомлене, викликає відповідну поведінку і, нарешті, спадає, зникає.

Використання механізму несвідомого сприйняття, певним чином експлуатації почуттів людини – один із головних методів пропаганди, що передбачає формування, а часом і нав'язування визначених думок.

І, насамкінець, суспільна думка – це спосіб вираження масової свідомості.

Масова свідомість часто виступає об'єктом у процесі вивчення громадської думки. Емоційні і вольові аспекти громадської думки зумовлюють тісний взаємозв'язок її з буденною практикою мас, раціональною основою її структури; з втіленням у масову свідомість наукових знань і з власне знаннями, набутими соціальними спільнотами. Заповнення інформаційного вакууму відбувається емоційніше і в точній відповідності з тим, що хоче почути масова свідомість. Як наслідок, вплив такого сконструйованого масовою свідомістю тексту стає ефективнішим.

Громадська думка існує й у невиявленій формі, коли люди не усвідомлюють спільності, солідарності своїх оцінок, свого ставлення до того чи того явища. Масова свідомість у такому вияві може «прокинутися» через деякі зовнішні стимули. Наприклад, заперечення масами діючої політики, економічні кризи, катастрофи, війни та ін.

Для гносеологічного підходу характерним є розгляд громадської думки як форми свідомо-

сті, що відображає дійсність; цьому підходу властиве дослідження громадської думки у рамках її соціальної ролі і детермінованості. Тобто «гносеологічний аспект дає змогу розкрити переважно рух від дійсності до свідомості, а соціологічний аспект – перехід від свідомості до дійсності» [10, с. 28-29]. Однак цього твердження явно недостатньо. Цілком справедливим зауваження Б. Грушина про те, що межа, проведена за напрямками «від дійсності до свідомості» і «від свідомості до дійсності», є дуже умовною, оскільки обидва напрями вимагають аналізу гносеологічного і соціологічного аспектів предмета розгляду. Отже, «особливості перерахованих аспектів треба вбачати в чомусь іншому. Найвірогідніше, вони пов'язані з тією обставиною, що суспільна свідомість, з одного боку, є свідомістю і тому можлива будь-яка форма її існування, а, з іншого боку, – підсистема суспільства, тобто соціальний феномен, якому властиві характеристики, що відрізняють його саме як специфічне суспільне явище» [11, с. 93].

Отже, громадська думка – це спосіб формування і вияву масової свідомості, що виражає ставлення людей до суспільно значущих подій і фактів.

Характерним для Франції, наприклад, є вивчення свідомості на рівні великих груп, теорії соціальних уявлень. Ця концепція пов'язана з течіями соціального конструкціонізму. Від концепцій масової і суспільної свідомості концепція соціальних уявлень відрізняється тим, що в ній ідеться про результат домовленостей між людьми, а не про відбиток реальності, не про соціальні уявлення як зліпок із дійсності. Соціальні уявлення є тими феноменами, що народжуються при передачі інформації між людьми, і від них згодом залежить процес пізнання людьми світу.

Соціальні уявлення мають споріднені з масовою свідомістю властивості. Їх можна виокремити три:

1. Ідея єдності є основою обох цих теорій. Масова свідомість розглядається як єдність свідомості і дії, емоційного і когнітивного. Тоді як соціальні уявлення не тільки містять у собі когнітивний і емоційний компоненти, а й існують, на думку авторів концепції, на стику людини і суспільства, є тією ланкою, що об'єднує їх.

2. І масова свідомість, і соціальні уявлення розглядаються як динамічні, мінливі, але залежні від минулого досвіду системи. Однак ця спадкоємність більше характерна для соціальних уявлень.

3. І масова свідомість, і соціальні уявлення – групові феномени.

Однак між цими поняттями є й істотні розбіжності.

1. Це, власне, зазначені ідеї, що лежать в основі концепцій.

2. Соціальні уявлення розглядаються як посередники між окремими людьми і спільною, вони лежать не на протилежних полюсах, а між ними, масова ж свідомість – це суто суспільний феномен.

3. Соціальні уявлення беруть участь у соціальному пізнанні, вони є категоріями, відповідно до яких людина класифікує інформацію, що їй надходить. Вони йдуть попереду процесу пізнання, масова ж свідомість є його результатом.

4. Масова свідомість, принаймні та її частина, що виявляється в суспільній думці, стосується актуальних питань соціуму, тоді як соціальні уявлення виникають із значно ширшого кола питань [9].

Сучасну масову політичну свідомість в Україні розглядає О. Левченко. Дослідник вважає, що «для неї [політичної свідомості] характерна не лише суперечливість і невизначеність структури орієнтацій та самореалізації, але й певна редукція форм прояву» [12, с. 20]. Дуже часто багатоманітність соціально-психологічного світу редукується, зводиться до позитивних і негативних чинників – страхів та надій. І для того, щоб правильно оцінити перспективи розвитку країни, необхідно не тільки аналізувати соціально-економічну статистику або політичну боротьбу у владних структурах, знати не тільки політичні вподобання та орієнтації населення, а й соціально-психологічне тло перебігу трансформаційних суспільних процесів.

У цьому контексті постають методологічні проблеми: які саме методи використовуються під час вивчення свідомості на рівні великих груп і як ці методи співвідносяться з сучасними концепціями?

Найпоширенішими методами дослідження цієї проблеми є опитування: анкетування й інтерв'ю.

Незважаючи на значне поширення опитувань, їхні можливості є недостатніми для вивчення масової свідомості, громадської думки і соціальних уявлень, оскільки одержана інформація є неповною, обмеженою здогадками дослідників, вербальною і не відображає суперечок.

Поверховість інформації та її обмеженість здогадками дослідників може бути компенсована за рахунок використання процедури дис-

кусійних груп і проєктивних методів, таких як метод неясних картинок або асоціацій.

Метод дискусійних груп може бути використаний для усунення поточних суперечностей. Щоб розглянути свідомість як складну систему (а це особливо важливо в рамках вивчення громадської думки), можна застосовувати методи, які використовуються для побудови семантичного простору свідомості.

Образний компонент правових уявлень може бути вивчений за допомогою проєктивних методів – малювання картин або схем.

Проте використання цих методів для вивчення громадської думки на рівні великих груп не може вирішити головної проблеми, яка існує не тільки під час вивчення масової і суспільної свідомості, громадської думки, а й при дослідженні соціальних уявлень. Зокрема, соціальні уявлення стають поняттями не реальної, а умовної групи, тобто належать до групи не як до цілісності, а як до множини людей, що володіють визначеними атрибутами.

Отже, суспільна свідомість дискретна. Це виявляється у виокремленні в ній різних форм: правової, етичної, політичної і низки інших. Суспільна свідомість існує на трьох рівнях: індивідуальному, груповому (малі групи) і суспільному (великі групи). При цьому кожний наступний рівень є якісно новим утворенням стосовно попереднього.

Масова свідомість, принаймні та її частина, що виявляється в громадській думці, стосується актуальних питань соціуму, тоді як соціальні уявлення виникають із значно ширшого кола питань. Громадська думка розглядається як спосіб вираження масової свідомості.

1. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием / С. Кара-Мурза. – К. : Оріяни, 2000. – 445 с.

2. Почепцов Г. Информационные войны. Основы военно-коммуникативных исследований / Г. Почепцов. – Рівне : Волинські обереги, 1999.

3. Філософський словник / за ред. В. Шинкарука. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

4. Дроздовська О. Понятійно-категоріальний апарат масової свідомості як різновиду суспільної свідомості // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. 39. – С. 121–138.

5. Чукавіна Т. Маси та масова свідомість. Людина в масі // ВІСНИК НТУУ – КПІ. Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2011. – Вип. 3. – С. 133–136.

6. Різун В. Маси : тексти лекцій / В. Різун. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2003. – 118 с.

7. Різун В. Аспекти теорії тексту / В. Різун. – К. : РВЦ «Київський університет», 1998. – 336 с.

8. Кон И. С. Психология старшеклассника : пособ. для учителей / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1980. – С. 130.

9. Гулевич О. А. Концепции и методы изучения сознания на уровне больших групп [Электронный ресурс] / О. А. Гулевич. – URL: www.mgu/library/politology/2674.

10. Грушин Б. Мнение о мире и мир мне ний / Б. Грушин. – М. : Политиздат, 1981.

11. Грушин Б. Массовое сознание: феномен информированности // Вопросы философии. – 1971. – № 6.

12. Левченко О. Масова політична свідомість перехідної доби: українські реалії та перспективи // Нова політика. – 1999. – № 6. – С. 20.

Подано до редакції 22. 10. 2013 р.

Horodenko Lesya. The concept “mass consciousness”: principles of formation and demassification

This article studies the theoretical concepts of mass consciousness in the context of mass communication and media communication taking into account the trends of demassification of communication. Another aspect is the study of mass consciousness as a category of public opinion formation.

Keywords: mass consciousness, public opinion, mass communication.

Городенко Л. М. Понятие «массовое сознание»: принципы формирования и демассификации

В статье изучаются теоретические представления о массовом сознании в контексте массовой коммуникации и медиакоммуникаций с учетом тенденций демассификации общения. Вторым аспектом выступает исследование массового сознания как категории формирования общественного мнения.

Ключевые слова: массовое сознание, общественное мнение, массовая коммуникация.

